

УДК 130.3: 323.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.2>

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НАЦІЇ У КОНЦЕПЦІЇ ЕНТОНІ СМІТА

Богдан Гранатирко

*Черкаський державний технологічний університет,
факультет гуманітарних технологій, кафедра філософських і політичних наук
бул. Шевченка, 460, 18006, м. Черкаси, Україна*

У статті розглянуто феномен національної ідентичності та нації відповідно до методологічної концепції британського дослідника та професора Е. Сміта. На основі першого та другого розділу його монографії «Національна ідентичність» проведено аналіз таких понять як національна ідентичність, націоналізм та нація. Виділено та описано характерні особливості націогенезу як феномену. Окреслено роль особистісного аспекту в формуванні поняття національної ідентичності в концепції Е. Сміта.

Досліджено особливості класифікації ідентичностей, а саме родової, територіальної, класової, релігійної та етнічної. Родові класифікації є універсальними та широко вживаними, а також стоять біля витоків інших відмінностей та підпорядкувань, однак це робить їх менш цілісними та потужними для колективної ідентифікації та мобілізації. У такий спосіб, раціональна держава, а разом з нею територіальна нація стають новими компонентами політичного «гуртування» у Західній Європі та США. Клас є категорією економічного інтересу, що, в свою чергу, виливається у додатковий поділ відповідно до величини прибутку й рівня кваліфікації. Релігійні та етнічні ідентичності прагнучи включити більше ніж один клас у створенні на їх основі спільноти, звертаються до всіх верств населення, навіть до тих, що знаходяться поза визначеними етнічними кордонами. Релігійна ідентичність має тісний зв'язок із об'єднуючими елементами культури, а саме міфами та традиціями. Все перераховане є предметом системного аналізу та зв'язку з націєтворчими процесами.

Окреслено роль просторового (територіального) аспекту як засадничого у формуванні нації. Конкретизовано концептуальні засади феномену нації відповідно до методологічної концепції Е. Сміта. Звертаючи увагу на її багатовимірність, простежено невід'ємний зв'язок націй з доктриною націоналізму. Особливу увагу акцентовано саме на доцільності використання західної моделі нації, підкреслено важливість зовнішніх (економічних та політичних) та внутрішніх (культурних, історичних, територіальних) аспектів, які стали наслідком формування та становлення націй. Відокремлено такі якості процесу формування нації як багатовимірність, динамічність, комплексність та послідовність. Саме територіальний аспект відрізняє націю від інших видів колективних та культурних ідентичностей. Для формування нації саме територія стає основою для побутування спільнот та етносів, формування історичних та духовних центрів, а також майданчиком для економічних відносин.

Ключові слова: національна ідентичність, націоналізм, нація, територія, державотворення, політична спільнота, концепції Е. Сміта.

Вступ. Концепція національної ідентичності постає невід'ємною частиною у процесах формування нації та національних держав. Виникнення імперій та поневолення етнічних народів стали поштовхом до спротиву та звернення до національної ідентичності як колективного феномену націєтворення. Будь-який подібний процес так чи інакше вимагає самоідентифікації народу. Нація, як політична спільнота, продукує свої символи і закони, а націєтворення є тісно пов'язаним з етнонаціональною ідентифікацією. Такі процеси

стають осередком для сучасних філософських дискурсів. Глобальні виклики та багаточисельні загрози, зокрема, гібридні та повномасштабні війни, стають полем для майбутніх наукових розвідок. Саме тому в такі переломні моменти питання національної ідентичності є наріжним у націєтворчих процесах.

Повномасштабна війна Російської Федерації проти України стала яскравим прикладом мобілізації українського народу та його внутрішньонаціональної єдності у боротьбі з агресором. Цей період є одним з ключових етапів становлення української нації та держави, а саме остаточного «розвіювання» стереотипів та упереджень, сформованих у часи, коли Україна перебувала у складі інших формацій. Європейський вектор, який обрала наша держава обумовлений єдиним світоглядним та культурним простором; саме тому детальне аналітичне дослідження ідей зарубіжних філософів стає усе більш актуальним. На думку М. Козловця, зараз постає необхідність «прискорювати створення наднаціональної європейської ідентичності на основі сформованої національної ідентичності, яка б гармонійно розвивалася в європейській культурній сфері» [3, ст. 237.].

Видання монографії «Національна ідентичність» («National Identity», 1991) британського дослідника та професора Е. Сміта співпало з періодом розпаду Радянського Союзу. Автор неодноразово звертається до європейської історичної, політичної, філософської та літературної спадщини, обґрунтовуючи свої світоглядні уявлення про національну та культурну ідентичність, виникнення націй, сепаратизм і мультинаціоналізм. Концепції Е. Сміта стали основою для багатьох подальших наукових пошуків.

Варто зауважити, що роботи українських дослідників, у певному сенсі, «екстраполюють» ідеї автора у контекст українського соціально-філософського дискурсу. Зокрема, М. Ляпіна протиставляє примордіалістську та інвентціоністську школи та проводить паралелі з ідеями вітчизняних мислителів [4]. У працях О. Кожем'якіної досліджено співвідношення проблеми довіри та національної ідентичності в умовах мультикультуралізму [1], а також у розрізі національної ідеї Миколи Міхновського [2]. Певні паралелі у формуванні націогенезу знаходить В. Слободян у концепті «територіального патріотизму» В. Липинського [6]. Національну ідентичність як модель для консолідації та практичної імплементації ідей Е. Сміта розглядає у монографії Ю. Руденко [5].

Мета дослідження. Тема національної ідентичності залишається вельми актуальною попри дослідження як зарубіжних, так і українських науковців. Саме тому потреба більш детального вивчення обумовила мету дослідження, яка полягає у аналізі поняття національної ідентичності та нації, визначення їх ролі у націєтворчому процесі відповідно до методологічної концепції Е. Сміта.

Виклад основного матеріалу. У своїй монографії автор зосереджує увагу на наступних чотирьох питаннях, а саме на характерних рисах національної ідентичності серед інших варіацій колективної культурної ідентифікації; умовах формування сучасних західноєвропейських націй на початку Новітнього часу; витоках та різновидах ідеологій і символів у контексті формування територіальної та етнічної політичних ідентичностей; місцевій нестабільності та етнічних конфліктах як політичному чиннику для заміни ідентичностей та ідеологій. Е. Сміт вважає, що нації та націоналізм є не просто ідеологією чи різновидом політики, а скоріше, культурним феноменом, який варто пов'язувати з концепцією національної ідентичності, що має тісний зв'язок з етнічною ідентичністю та етнічною спільнотою.

Концепція національної ідентичності, перш за все, передбачає трактування особистості та її основних складових, зокрема специфічних категорій та ролей. Очевидно, особистість для автора є комплексним та складним поняттям у своїх проявах. Для цього автор

звертається за яскравим прикладом до давньогрецької п'єси Софокла «Цар Едіп», в якій категорія «Я» утворена декількома ідентичностями та ролями – родинною, територіальною, класовою, релігійною, етнічною та родовою.

Найбільш очевидною та принциповою автор вважає категорію роду, а саме поділ на статі. Варто зазначити, що родові класифікації є універсальними та широко вживаними, а також стоять біля витоків інших відмінностей та підпорядкувань. Проте, універсальність і всеохоплюючий характер родової диференціації робить її менш цілісною та потужною базою для колективної ідентифікації та мобілізації. Родова ідентичність, що охоплює увесь соціум, є слабшою за інші види колективної ідентичності та сприймається в сучасному світі як належне. Географічно відокремлені, розділені на класи та етнічно фрагментовані родові розмежування, за словами Е. Сміта, повинні об'єднатися з іншими, більш згуртованими ідентичностями, якщо вони хочуть надихати колективну свідомість та спонукати до дій [7, с. 14].

Просторовий чи територіальний аспект займає друге місце у категоризації Е. Сміта. За його словами, місцева та регіональна ідентичності однаково поширені, особливо в домодерні періоди. Скоріш за все, місцевість і регіоналізм також володіють згуртованістю, якої зазвичай не вистачає родовій диференціації. Розглядаючи питання колективної ідентичності, Е. Сміт звертається до витоків формування «нації» як такої. Такі поняття як раціональна держава, а разом з нею територіальна нація стали новими компонентами політичного «гуртування» у Західній Європі та США періоду Нової історії. Ця модель стала прототипом для інших країн, у тому числі й України.

Варто зауважити, що останнє поняття характерне саме для західної моделі нації або як її автор ще називає «громадянської», унікальне саме тим, що утворене на певній території. Коли нація володіє територією, виникає національна спільнота, що взаємопов'язана з політичною, яка включає у себе спільні інституції, єдиний кодекс прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Згідно західної моделі, саме нація повинна володіти чітко визначеними територіями, а народ і територія належати одне одному, історично. Відтак, Е. Сміт розглядає історичну землю (рідний край), як результат багаторічного впливу кількох поколінь певного народу, що побутував на конкретній місцевості. У це розуміння, автор включає і такі поняття, як історична пам'ять, асоціації, сакральні місця, території героїчних битв. Саме ці компоненти створюють неповторний, унікальний сенс дефініції «рідний край». Другим, та на нашу думку, невід'ємним елементом, яку вводить автор є ідея батьківщини, яка виражається через унітарні інституції та закони, які можуть розповсюджуватись не тільки на певні місцевості та регіони, а й утворювати національні союзи як, наприклад, Сполучені Штати Америки.

Потужний та згуртований регіональний рух згадується автором на прикладі Ван-деї під час Французької революції і трактується як абсолютний виняток. Проте, в цьому випадку, єдність, ймовірно, впливає як з ідеології, так і з території. У більшості інших випадків так званий «регіоналізм» не в змозі підтримувати мобілізацію свого населення з їх окремими скаргами та унікальними проблемами. Крім того, географічно важко визначити регіони; їх центри часто множинні, а їх межі нерівні [7, с. 15].

Третій тип колективної ідентичності, згаданий Смітом, є категорією соціального класу, так званий соціально-економічний аспект. Автор вважає, що класи, як територіально розпорознені родові групи, можна трактувати, через зв'язок з засобами виробництва, або ж, з огляду на сукупності факторів, що мають на ринку однакові шанси на успіх для спроб використати клас, як основу ідентичності або спільноти. Також, здебільшого, клас є категорією економічного інтересу, що, в свою чергу, виливається у додатковий поділ відповідно до величини прибутку й рівня кваліфікації.

Однак, у цього типу є і певні недоліки. Слід зазначити, що за Е. Смітом соціальний клас складно вважати цілісною основою колективної ідентичності через її обмежену емоційну привабливість, а також брак (а іноді й відсутність) культурної глибини. У деяких ситуаціях клас може сприяти, або ж виступати проти формування стабільної спільноти, а у певній соціальній формації завжди конфліктують два або більше класів, що, власне, і допомагає загострити класові відмінності. Також лише частина територіально обмеженого населення буде включена до таких класових ідентичностей. Якщо б виникла більш інклюзивна колективна ідентичність, що охоплює все населення на цій території, вона обов'язково мала б зовсім інший вид ідентичності, заснованої на класових та економічних інтересах. Проте, ширша колективна ідентичність може ставити під сумнів обмежені класові ідентичності, і, можливо, підриває або розділяє їх через звернення до абсолютно інших критеріїв категоризації.

Релігійні та етнічні ідентичності прагнуть включити більше ніж один клас у створені на їх основі спільноти, звертаються до всіх верств населення, навіть до тих, що знаходяться поза визначеними етнічними кордонами. Релігійна ідентичність має тісний зв'язок із об'єднуючими елементами культури, а саме міфами та традиціями. Тобто в одній спільноті об'єднуються всі індивіди, які мають певну систему вартостей і традицій віри. Релігійні спільноти тісно взаємопов'язані з етнічною ідентичністю. Сьогодні багато етнічних меншин мають потужні релігійні зв'язки та символи. Таким чином, релігійна та етнічна ідентичності є дуже близькими. Проте, релігійна спільнота може розколоти етнолінгвістичне населення. Е. Сміт наголошує, що релігійний розкол довгий час був перешкодою формування етнічної свідомості серед населення, до тих пір поки доба націоналізму спромоглася об'єднати народ на політичній основі [7, с. 18]. Таким чином, «релігійна ідентичність» базується на критеріях, які практично не перетинаються з критеріями «соціального класу» і виходить із кардинально інших сфер людських потреб і дій; вони можуть посилювати одна одну, активізувати й підтримувати соціальні об'єднання.

Ідентичність та нація є складними конструктами, що складаються з низки взаємопов'язаних компонентів: етнічного, культурного, територіального, економічного та правово-політичного [7, с. 24]. Згадані терміни означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільними спогадами, міфами та традиціями, які можуть знаходити чи не знаходити вираження у власних державах, але повністю відрізняються від суто правових і бюрократичних зв'язків.

Специфічні функції, які виконує національна ідентичність для груп та окремих осіб відповідно до перерахованих вище аспектів, автор зміг розділити на «зовнішні» та «внутрішні». Найочевиднішим прикладом внутрішньої функції є соціалізація членів як «однієї національності» так і «громадян». Сьогодні це досягається за допомогою обов'язкової, стандартизованої публічної масової системи освіти, через яку державна влада сподівається прищепити національну відданість і самобутню, однорідну культуру, діяльність, яку більшість урядів проводять під впливом націоналістичних ідеалів культурної автентичності та єдності.

Зовнішня функція розкривається через політичний план. Національна ідентичність лежить в основі держави та її органів або їх дополітичних еквівалентів у націях, які не мають власних держав. Відбір політичних кадрів, регулювання політичної поведінки та обрання урядів ґрунтуються на критеріях національних інтересів, які, як передбачається, відображають національну волю та національну ідентичність інклюзивного населення. Але, ймовірно, найбільш помітною політичною функцією національної ідентичності є її легітимація загальних правових норм та обов'язків правових інститутів, які визначають

особливі цінності та характер нації та відображають вікові звичаї та звичаї народу. Апеляція до національної ідентичності, на думку Е. Сміта, з часом стала основною легітимацією соціального порядку та солідарності [7, с. 24].

Також варто зазначити, що націоналізм як доктрина, так чи інакше, втілює позитивний аспект. Підтвердження цьому можна знайти у роботі Е. Сміта, де автор підкреслює, що «саме націоналізм обстоює культуру меншин, рятує втрачені історії та літератури, розв'язує кризи ідентичностей, легітимізує спільноги і соціальну солідарність, закликає оперитися тиранії, проголошує ідеал народного суверенітету й колективної мобілізації та мотивує самостійний економічний розвиток» [7, с. 28]. Водночас, націоналізм може перетворити національну ідентичність на міру вартості кожного індивіду, що може призвести до конфліктності, оскільки одна культурна спільнота може протиставляти себе іншій.

Національна ідентичність та націоналізм є невід'ємними складовими у процесі формуванні нації. Поява нації – це унікальний феномен, який репрезентує велике розмаїття шляхів, темпів та періодів розвитку суспільства. Е. Сміт висуває припущення, що власне нації мають окремий аспект, який відрізняє їх від інших видів колективних та культурних ідентичностей, а саме територіальна обмеженість, котра повинна мати свою батьківщину, а їх представникам притаманна спільна історична пам'ять та міфи, існування єдиної правової системи, поділ праці та система виробництва, що дозволяє пересуватись в умовах своєї території [7, с. 24].

Концептуально нація поєднує два виміри: громадянський і територіальний, а також етнічний і генеалогічний, до того ж, зроблено це у різних диференціях та у конкретних випадках. Саме ця багатовимірність і зробила її такою гнучкою та стійкою силою в сучасному житті та політиці, дозволила їй ефективно поєднуватись з іншими потужними ідеологіями та рухами, не втрачаючи свого характеру. Територіальні, економічні та політичні аспекти вважаються зовнішніми, оскільки нації, по-перше, визначають певний соціальний простір, у якому індивіди мають жити і працювати, і розмежовують історичну територію, яка розміщує спільноту в часі та просторі, а також надають людям «священні центри», об'єкти духовного та історичного паломництва, тобто розкривають унікальність «моральної географії» своєї нації.

З економічної точки зору нації підтверджують прагнення до контролю над територіальними ресурсами, включаючи робочу силу. Вони також розробляють єдиний поділ праці та заохочують мобільність пересування товарів і робочої сили, а також розподіл ресурсів між індивідами в межах держави. Отже, націю, за концепцією Е. Смітом, можна трактувати, як іменовану сукупність людей, яка має спільну історію територію, спільні міфи та історичні спогади, маса, громадська культура, спільна економіка і спільні юридичні права та обов'язки для всіх членів.

Висновки. Відтак, детально проаналізувавши концепцію Е. Сміта можемо дійти висновку, що процес самовизначення та самоорганізації є основним аспектом для визначення феномену національної ідентичності, яка, водночас, є постійно мінливим, динамічним утворенням. Його роль і значення в суспільстві збільшуються або зменшуються разом з конкретними історичними та суспільними обставинами і подіями, діяльністю окремих людей і націй в цілому. Отже, цей комплексний та послідовний процес «визначення» обумовлений визнанням самого народу своєї батьківщини (історичної території), розумінням і повагою до історії, формуванням національної культури (на рівні загальної та масової), впровадженням юридичних прав та обов'язків, економічних відносин, а також усвідомленням людьми своїх особливостей, а членами етнічної групи – своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів і потреб.

У процесі формування нації національна ідентичність та націоналізм, як доктрина, стають провідними компонентами. У цьому можна вбачати певну спорідненість основ у цих поняттях. Феномен нації, відштовхуючись від концепції Е. Сміта, є багатовимірним. Він включає декілька аспектів, що об'єднують спільноту людей, а саме громадянський, територіальний, генеалогічний та етнічний аспекти. Але саме територіальний аспект відрізняє націю від інших видів колективних та культурних ідентичностей. Отже, «базисом» для формування нації стає територія, яка є основою для побутування спільнот та етносів, формування історичних та духовних центрів, а також майданчиком для економічних відносин. Запропонована концепція нації Е. Смітом перетинається з ідеями українського політичного діяча та філософа В. Липинського, а саме концепцією «територіального патріотизму». Подальше визначення цих паралелей стане підґрунтям для наступних наукових розвідок автором статті.

Список використаної літератури

1. Кожем'якіна О.М. Довіра та національна ідентичність в умовах мультикультуралізму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Випуск 14. Частина 1. Острог, 2014. С. 255–265.
2. Кожем'якіна О. М., Гранатирко Б. В. Філософія національної ідеї Миколи Міхновського. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Число 24. (Серія: Філософські науки)*. М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2021. С. 5–15.
3. Козловець М. Національна ідентичність українців: посттоталітарний дискурс. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11-12 червня 2020 року : науковий редактор Тетяна Єщенко. Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 234–238.
4. Ляпіна Л.А. Етнічні і національні ідентичності: характеристика теоретико-методологічних підходів. Л. А. Ляпіна. *Наукові праці. Серія «Політологія»*. Вип. 20, 2006. С. 78–81.
5. Руденко Ю. Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації : монографія. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Видавництво Людмила, 2020. С. 333–363.
6. Слободян В. Я. Актуалізація концепту «територіального патріотизму» В. Липинського в контексті етнонаціональних реалій України. *Ефективність державного управління*. Вип. 1-2(1). 2016. С. 107–114.
7. Сміт Е. Національна ідентичність : пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.

THE PHENOMENON OF NATIONAL IDENTITY AND NATION IN THE CONCEPT OF ANTHONY SMITH

Bohdan Hranatyрко

Cherkasy State Technological University,

Faculty of Humanities, Department of Philosophy and Political Sciences

Shevchenka Boulevard, 460, 18006, Cherkasy, Ukraine

The article considers the phenomenon of national identity and nation in accordance with the methodological concept of the British researcher and professor E. Smith. Based on the first and second chapters of his monograph "National Identity", an analysis of such concepts as national identity, nationalism and nation was made. The characteristic features of nation-genesis as a phenomenon are highlighted in

the article. The role of the personal aspect in the formation of the concept of national identity in the concept of E. Smith is described.

The peculiarities of the classification of identities, namely tribal, territorial, class, religious and ethnic, have been studied. Generic classifications are universal and widely used, and stand at the origins of other differences and subordinations, but this makes them less coherent and powerful for collective identification and mobilization. In this way, the rational state, and with it the territorial nation, become new components of political "grouping" in Western Europe and the United States. The class is a category of economic interest, which results in an additional division according to the amount of profit and skill level. Religious and ethnic identities, seeking to include more than one class in communities based on them, appeal to all sections of the population, even those outside certain ethnic boundaries. Religious identity is closely linked to the unifying elements of culture, namely myths and traditions. All of the above is the subject of systematic analysis and connection with nation-building processes.

The role of the spatial (territorial) aspect is outlined as fundamental in the formation of the nation. The conceptual principles of the nation phenomenon are concretized in accordance with the methodological concept of E. Smith. Paying special attention to its multidimensionality, the inseparable connection of nations with the doctrine of nationalism is traced. The expediency of using the Western model of the nation, emphasizing the importance of external (economic and political) and internal (cultural, historical, territorial) aspects that have resulted from the formation and formation of nations are an important part of the concept. Such qualities of the nation-building process as multidimensionality, dynamism, complexity and consistency are highlighted. It is the territorial aspect that distinguishes a nation from other types of collective and cultural identities. For the formation of a nation, the territory becomes the basis for the existence of communities and ethnic groups, the formation of historical and spiritual centers, as well as a platform for economic relations.

Key words: national identity, nationalism, nation, territory, state formation, political community, A. Smith's concepts.